

Hurbyk, Andrij

Wspólnota wiejska na Ukrainie w XIV-XVIII w. Ewolucja podstawowych form społeczno-terytorialnych

Przegląd Historyczny 90/1, 1-18

1999

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

R O Z P R A W Y

ANDRIJ HURBYK

Narodowa Akademia Nauk Ukrainy
Instytut Historii Ukrainy

Wspólnota wiejska na Ukrainie w XIV–XVIII w. Ewolucja podstawowych form społeczno–terytorialnych

Wspólnota wiejska na Ukrainie w XIV–XVIII w. przeszła skomplikowaną ewolucję, charakteryzując się nie tylko znaczną różnorodnością form, lecz także złożoną dialektyką ich przekształceń. Wspólnota była ważnym ośrodkiem życia społecznego, w którym zachowano nie tylko poprzednie osiągnięcia, lecz również dalej rozwijano w nowych warunkach historycznych gospodarcze, prawne i kulturalne tradycje ukraińskie. Praktycznie do końca XIX w. na Ukrainie zachowano społeczną organizację o cechach życia wspólnotowego z minionych epok. Znany badacz ukraińskiej społeczności, I. W. Łuczycki, spotkał się z faktami, kiedy społeczność wiejska korzystała z różnorodnych wspólnych użytków i działek ziemi nie tylko w latach trzydziestych i czterdziestych, lecz również osiemdziesiątych XIX w.¹

Oparte na szerokiej bazie źródłowej dalsze badania I. W. Łuczyckiego, M. M. Kowalewskiego, W. A. Miakotina², studia M. W. Downara–Zapolskiego, M. F. Władymyrskiego–Budanowa, M. S. Hruszewskiego³ poświęco-

¹ I. W. Łuczyckij, *Sledy obszczinnogo ziemlewladienija w Lewobierieżnoj Ukrainie XVIII wieka*, „Otiestwiennije Zapiski” 1882, nr 11, s. 91–93; t e n ż e, *Obszczinnije formy ziemlewladienija na Dnieprowskom pobierieże*, 1884 (osobna odbitka), s. 16.

² I. W. Łuczyckij, *Obszczinnoje ziemlewladienije w Matorossii*, „Ustoi” 1882, s. 39–60; t e n ż e, *Matorossijskaja sielskaja obszczina i sielskoje duchowienstwo w XVIII w.*, „Ziemskej Obzor” 1883, nr 6, s. 72–77; t e n ż e, *Sbornik materialow dla istorii obszcziny i obszczestwiennych ziemel w Lewobierieżnoj Ukrainie w XVIII w.*, Kijew 1884; t e n ż e, *Siabry i siabrinnoje ziemlewladienije w Matorossii*, S. Peterburg 1889; t e n ż e, *Formy zaimocznego wladienija w Matorossii*, „Juridiczeskij Wiestnik” [dalej: JW] 1890, nr 3, s. 391–424; M. Kowalewskij, *Obszczinnoje ziemlewladienije w Matorussii w XVIII w.*, JW 1885, ks. I, s. 36–69; t e n ż e, *Trud kak istocznik prawa sobstwiennosti na ziemi w Matorussii i na Ukrainie*, JW 1892, t. XI, s. 3–36; W. A. Miakotin, *Oczerki socialnoj istorii Ukrainy XVII–XVIII ww.*, Praha 1924–1926, t. I, wyp. 1–3.

³ M. S. Hruszewskij, *Istorija Ukrajiny–Rusy*, t. V, cz. 1, Lwiv 1905, s. 356–384; M. W. Downar–Zapolskij, *Oczerki po organizacii zapadno–russkogo kriestianstwa w XVI w.*, Kijew 1905, s. 42–107; M. F. Władymyrskij–Budanow, *Formy kriestianskogo ziemlewladienija w Zapadnoj Rossii XVI w.*, Kijew 1911, s. 1–24.

ne różnorodnym aspektem wspólnotowych stosunków na Ukrainie, poszukiwania M. D. Iwanyszewa, W. B. Antonowycza, I. A. Łynnyczenki, A. J. Jefymenki, I. P. Nowyckiego⁴ dotyczące stosunków prawnych i sądownictwa w gromadzie, nie tylko postawiły w sposób naukowy pytania dotyczące ukraińskiej wspólnoty, których do tego czasu nie stawiano w historiografii w związku z panującą teorią niewspólnotowego rozwoju wsi na Ukrainie, lecz dokonały również poważnego zwrotu zarówno w gromadzeniu materiału faktograficznego, jak i w doskonaleniu teoretycznych rozwiązań tego ważnego tematu naukowego.

Jednak stopniowo zainteresowania problematyką wspólnotową malało. W latach dwudziestych ukazały się tylko prace poświęcone sądownictwu wspólnoty na Ukrainie⁵. A w latach trzydziestych i czterdziestych problematyka ta praktycznie zniknęła z pola widzenia badaczy. Na początku lat sześćdziesiątych do problemu ewolucji wspólnot na Ukrainie powracano o tyle, o ile było to niezbędne dla naświetlenia różnorodnych aspektów historii feudalizmu⁶.

Ukazywały się natomiast prace poświęcone historiografii problematyki wspólnoty⁷, co było pewnym wkładem do dalszego jej opracowania.

W połowie lat siedemdziesiątych zainteresowanie problematyką wspólnotową odradza się nie tylko na Ukrainie, ale i w innych państwach Europy. Pojawiają się regionalne prace poświęcone zarówno odrębności, jak też prawidłowości ewolucji struktur wspólnotowych na Ukrainie. Między innymi zbadaniu stosunków wspólnotowych na Podkarpaciu halickim poświęcona jest dysertacja W. F. Inkyńa⁸, w której autor, charakteryzując etapy istnienia ziemskich spółek chłopskich, pragnął uzasadnić podobieństwo dróg rozwoju wspólnoty wschodnioeuropejskiej.

⁴ N. Iwanyszew, *O driewnich sielskich obszczinach w Juzozapadnoj Rossii*, Kijew 1863, s. 1–34; W. Antonowycz, *Issledowanije o kozaczestwie*, Kijew 1863, s. 1–25; tenże, *Sodierżanije aktow ob okolicznoj szlachtie*, [w:] *Archiw Juzozapadnoj Rosii* [dalej: AJZR] cz. 4, t. I, Kijew 1867, s. 43–48; I. A. Łynnyczenko, *Czerty iz istorii soslowij w Jugo-Zapadnoj (Galickoj) Rusi w XIV–XV ww.*, Moskwa 1894, s. 72–209; A. J. Jefymenko, *Kopnyje sudy w Lewobiereżnoj Ukrainie*, „Kiewskaja Starina” [dalej: KS] 1885, nr 10, s. 189–202; tenże, *Narodnyj sud w Zapadnoj Rusi*, „Russkaja Mysl” 1893, nr 8, s. 6–19; nr 9, s. 22–38; I. P. Nowyckij, *Sodierżanije aktow o kriesztianach. Priedistowije*, [w:] AJZR cz. 6, t. I, Kijew 1876, s. 45–96.

⁵ R. Łaszczenko, *Kopni sudy na Ukraini, jich pochożennia, kompetencija i ustrij*, „Zbirnyk prawniczoji komisiji pry istoryczno-filosofskij sekciji naukowoho towarystwa imeni Szewczenka”, Lwów 1925, s. 1–67; Lwów 1927, s. 1–87; A. Jakowliw, *Do pytanija pro genuzu kopnych sudiw na Ukraini*, Lwów 1928, s. 1–11; I. Czernkaskij, *Hromadskij (kopnyj) sud na Ukraini–Rusi XVI–XVIII ww.*, „Praci Komisiji dla wyuczuwannia istoriji zachidnoukrajinskoho ta ukrajinskoho prawa”, wyp. 4, 5, Kyiw 1928.

⁶ W. A. Romowski, *Osnownyje problemy istorii feodalizma na Lewobiereżnoj Ukrainie w XVII–XVIII ww.*, „Jeżegodnik po Agrarnoj Istorii Wostocznoj Jewropy 1961 g.” [dalej: EAIWE], Riga 1963, s. 191–192; D. I. Myszkow, *Socialno-ekonomiczni umowy formuwannia ukrajinskoji narodnosti*, Kyiw 1963, s. 72–113; I. D. Bojko, *Selanstwo Ukrainy w II połowyni XVI–I połowyni XVII st.*, Kyiw 1963, s. 7–25.

⁷ P. G. Markow, *A. J. Jefymenko — istorik Ukrainy*, Kijew 1966; P. F. Łaptin, *I. W. Łuczyczkij pro obszczynu na Ukraini*, „Ukrajinskyj Istorycznyj Żurnal” [dalej: UIŻ] 1970, nr 6, s. 127–130; tenże, *Obszczyna w russkoj istoryografii*, Kijew 1971; N. O. Herasymenko, *Stan wywczennia obszczynnoho zemlewołodinnia selan i riadowych kozakiw na Liwobereżnij Ukraini w XVIII st.*, UIŻ 1986, nr 7, s. 109.

⁸ W. F. Inkyń, *Kriestianskaj obszczynnyj stroj w Galickom Prikarpacie (Opyt sravnitielnogo izuczenija poziemielnych sojuzow)*, autoreferat dysertacji doktorskiej, Lwów 1978.

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych niektóre aspekty stosunków wspólnotowych na Ukrainie Lewobrzeżnej (w drugiej połowie XVII — pierwszej połowie XVIII w.) omawiali w swych monografiach W. J. B o r y s e n k o i A. I. H u r ż y j.⁹

W ostatnim czasie pojawiły się monografie poświęcone historii wspólnoty wiejskiej na Ukrainie w XIV–XVI w. Problematyka ta podejmowana była również w pracach ogólnych¹⁰. Można więc dokonać podsumowania badań tej problematyki i spróbować prześledzić ogólny proces ewolucji wspólnoty ukraińskiej w XIV–XVIII w., chociaż jeszcze niedostatecznie wyjaśniono w literaturze specjalistycznej swoistość wspólnot na Prawobrzeżu w XVII–XVIII w. oraz na Lewobrzeżu w pierwszej połowie XVII i w drugiej połowie XVIII w.

Źródła odnotowały ślady wołoskiej wspólnoty na ziemiach ukraińskich w XIV–XV w. W ciągu XVI stulecia region, na którym istniały wołoskie wspólnoty terytorialne, zawęził się i obejmował przeważnie północną Kijowszczyznę, Podkarpacie halickie i częściowo Wołyń. W innych regionach Ukrainy w XVI w. byłe wspólnoty wołoskie można było obserwować w związkach części składowych, na które się one rozpadły (centrów włości, wsi będących własnością prywatną, wsi wielkopsiadających, osiedli bojarskich). Te ostatnie zgodnie z tradycją jeszcze wspólnie wykorzystywały użytki, razem odbywały jednorodne powinności itp.¹¹ W podobnych przypadkach gmina traciła cechy wspólnoty terytorialnej i przekształcała się w administracyjno–terytorialny twór państwa feudalnego.

Charakteryzując wspólnotę gminną, należy zaznaczyć, że strukturalnie składała się ona z mniej więcej skupionych gospodarstw, siół i wiosek. Oprócz gospodarstw jako części gmin występowały także „służby”, a w gminach Kijowszczyzny wspomina się o *potuhach* i *tiahlach*¹².

Gminy miały dokładnie wyznaczone terytoria, składające się nie tylko z należących do gospodarstw ziem ornych i użytków, ale obejmujące też obrobione przez gminę ziemie wykorzystywane wspólnie, niezagospodarowane działki ziemi (które mieszkańcy gmin mogli zajmować) oraz ziemie, które dzielone były pomiędzy gospodarstwa proporcjonalnie do ich rozmiarów¹³. Ostatnie trzy rodzaje ziemi stanowiły gminny fundusz ziemski —

⁹ W. J. B o r y s e n k o, *Socjalno–ekonomiczny rozwytok Liwobereżnoj Ukrainy w druhih połowyni XVII st.*, Kyiw 1986, s. 88–95; A. I. H u r ż y j, *Ewolucija feodalnych odnoszenij na Lewobierieżnoj Ukrainie w pierwoj połowinie XVIII w.*, Kijew 1986, s. 38–55.

¹⁰ *Istorija křiścianstwa SSSR*, t. II, Moskwa 1990, s. 171–175, 291–292; A. O. H u r b y k, *Pro obszczynne sudoczynstwo na Ukraini doby feodalizmu*, [w:] *Problemy ukraińskiej istorycznej mediewistyky*, Kyiw 1990, s. 61–64; tenże, *Kopni sudy na ukraińskich zemlach y XIV–XVI st.*, UIŻ 1990, nr 10, s. 110–116; tenże, *Silśka obszczyna na Ukraini w XIV — 60–ch rokach XVI st. (socjalno–ekonomiczny i prawowyj aspekty problemy)*, autoreferat dysertacji kandydackiej, Kyiw 1991; tenże, *Wołoczna pomira na ukraińskich zemlach u skladi Welikoho kniaźstwa Litowskoho w XVI st.*, UIŻ 1996, nr 4, s. 49–61.

¹¹ Gosudarstwiennaja Publicznaja Biblioteka im. M. B. Sałykowa–Szczedrına AN Rossii [dalej: GPB AN Rossii], Oddział rękopisów f. 293, op. 1, d. 21, 52; *Akty Litowskoj Metriki* [dalej: ALM] t. I, Warszawa 1896, s. 167; *Gramoty wielkich kniaźiej litowskich* [dalej: GWKL] 1868, s. 3, 10, 18, 22; W. F. I n k y n, op. cit., s. 15.

¹² Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiw Driewnich Aktow [dalej: RGADA] f. 389, op. 1, d. 7, k. 575–675^v; d. 9, k. 35–35^v; *Pamiatniki izdannije Wriemiennoju komissieju dla razbora driewnich aktow* [dalej: PKK] t. IV, Kijew 1859, s. 161–167.

¹³ A. O. H u r b y k, *Silśka obszczyna na Ukraini*, s. 11.

tak zwaną gminną almentę. Włościanie, zgodnie z wewnętrznym porządkiem, mogli korzystać z almenty, lecz nie mogła ona nigdy przejść w ich władanie¹⁴.

Starostowie gminni na co dzień reprezentowali gminę w stosunkach z innymi gminami, z namiestnikami gospodarskimi lub z poszczególnymi feudałami. W miarę potrzeb starcy lub inni członkowie gminy cieszący się autorytetem (*muży dobrej, ludy dobrej*) zwracali się do przedstawicieli władzy państwowej i nawet do samego wielkiego księcia z prośbami, które dotyczyły interesów gminy¹⁵.

Władcy Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego uznawali wybranych przez ludność gmin starostów za oficjalnych urzędników niższego szczebla aparatu państwowego¹⁶.

Ważną funkcją starca we wspólnocie gminnej było regulowanie pobierania podatków gminnych, które zazwyczaj nakładano na gminę jako całość. Starzec i *ludy dobrej* dzielili je na poszczególne gospodarstwa jako części składowe gminy. W razie, gdy któreś z nich zostało opuszczone, gmina albo prosiła o pozwolenie na niepłacenie podatków od ugorów, albo zmuszona była obciążyć tą sumą wszystkich włościan¹⁷. Inaczej, mówiąc w gminie obowiązywała współodpowiedzialność. Świadectwem jednolitości wspólnoty gminnej, jedności interesów włościan było zbieranie przez starców od wszystkich gospodarstw pewnych sum „na ich potrzebę gminną”¹⁸.

Włościanie raz do roku zbierali się na wiecach, na które zazwyczaj przychodzili wszyscy gospodarze, często również kobiety i dzieci. Wiece odbywały się w tradycyjnych miejscach i w określonym czasie. Podejmowano na nich decyzje co do płacenia przez gminę podatków, wysokości wspólnych wydatków gminnych, rozgraniczenia ziemi, ustanawiano tryb prowadzenia prac rolnych oraz częstotliwości odbywania służby wartowniczej. Rozpatrywano także różne sporne sprawy oraz — w obecności przedstawicieli miejscowej administracji państwowej (*wyżiw, woźnych*) — przeprowadzano śledztwa w sprawach kryminalnych i sprawowano sądy. W poszczególnych przypadkach w celu rozwiązania skomplikowanych spraw na wiecach (które od XVI w. zaczęto nazywać kopami) zbierali się mieszkańcy kilku sąsiadujących ze sobą wspólnot gminnych¹⁹.

Praktycznie do XVI w. gminy obejmowały zarówno chłopów, jak i szlachtę, a wiece gminne (znane już od XII w.), początkowo wspólne, stopniowo przekształcały się w osobne zebrania tych dwóch stanów: z jednej strony w prowincjonalne wiece szlacheckie, a z drugiej strony w wiece (kopy) chłopskie. Dokładnie można to prześledzić na przykładzie ziemi halickiej. Cechą szczególną ustroju gminnego tego regionu było także to, że w ramach gmin od końca XIV w. wyodrębiały się gminy — „krainy” na prawie wołoskim, pod kierownictwem „województów wsi wołoskich”. Naczelników krain — wojewodów i krajników w XIV–XVII w. wybierano na ogólnych zebraniach wiecowych włościan,

¹⁴ *Akty Jugo-Zapadnoj Rossii*, t. I, S. Peterburg 1863, s. 62; *Russkaja Istoriceszkaja Biblioteka izdawajemaja imperatorskoju archeograficeskoju komissieju* [dalej: RIB] t. XXVII, s. 535; *AJZR cz. 6*, t. I, s. 38; M. B. Downar-Zapolskij, *Oczerki po organizacii*, s. 47–60.

¹⁵ *AJZR cz. 8*, t. V, s. 469–470; RIB t. XXVII, s. 535.

¹⁶ M. Lubawskij, *Oblastnoje dielenije i miestnoje uprawlenie Litowsko-russkogo gosudarstwa ko wriemieni izdanija pierwogo Litowskogo statuta*, Moskwa 1892, *Priloženije* nr 12, s. 12–13.

¹⁷ Tamże, nr 2, 12, 46, s. 2, 13, 48.

¹⁸ M. W. Downar-Zapolskij, *Oczerki po organizacii*, s. 96–97; M. Lubawskij, *Oblastnoje dielenije, Priloženije* nr 51, s. 56.

¹⁹ Centralnyj Derżawnyj Istoriceskij Archiw Ukrainy w Kyewi [dalej: CDIA] f. 25, op. 1, spr. 45, k. 100.

które zwane były „zborem”, spośród kniaziów — naczelników poszczególnych gromad wiejskich²⁰.

Analiza porównawcza świadczy o podobieństwach nie tylko gminnych wspólnot Wołynia i Naddniestrza z krainami gminnymi ziemi halickiej, lecz także o identyczności uprawnień wieców gminnych i starców w prawie ruskim z wiecami oraz krajnikami prawa wołoskiego. Pomimo pewnej konsolidacji wspólnoty gminnej w XV w. coraz bardziej nasilały się procesy prowadzące do rozpadu terytorium gminnego, jego mechanizmu gospodarczego, a także do ograniczenia kompetencji administracji gminnej.

Znaczny wpływ na rozpad organizacji wspólnoty gminnej miały zachodzące w niej procesy wewnętrzne. Najważniejszymi były te, które spowodowały, że pewna liczba włościan wychodziła ze składu wspólnoty, wyłączając w ten sposób swoje gospodarstwa (z całym kompleksem ziem ornych i użytków) z systemu ziem gminnych. Pośrednim etapem prowadzącym do pełnego wyjścia były wysiłki włościan mające na celu wykonywanie osobnej służby z równoległymi zwolnieniami od ogólnogminnych obciążeń.

Wydzielenie ze składu wspólnoty gminnej poszczególnych gospodarstw służebnych doprowadziło do naruszenia jednolitości terytorium gminnego i zwiększenia powinności, którymi obciążani byli członkowie wspólnoty z jednej strony, a także do wyrównywania ich sytuacji ekonomicznej — z drugiej, bowiem zamożni włościanie przechodzili na osobną służbę. Prowadziło to do ekonomicznego zróżnicowania mieszkańców gminy.

Bardziej rujnował wspólnotę gminną dalszy proces przechodzenia różnych części gminy we władanie świeckich feudalów i cerkwi. W znacznym tempie wzrastała wielkość obszarów ziemskich w rękach bojarów, co było kontynuacją procesów, które miały miejsce na ziemiach ukraińskich w XII–XIII w.²¹

Od XIV w. dalszy rozwój *pomiesti* odbywał się przeważnie dzięki wielkopsiążącym nadaniom ziem gminnych z domeny monarszej. Władcy oddawali swoim wasalom poszczególne dworzyszczca, wsie na terytorium gminy, jak również całe gminy w dzierżawę lub dziedziczne władanie. Nadania były różnorodne. W pewnych regionach Ukrainy, ale również Białorusi, istniała tradycja, zgodnie z którą miejscowi bojarzy władali całymi gminami po kolei (*kolejeju*). Między innymi gminy Byryn, Zołwiaz, Uteszkiw, Łopatyn, Choteń, Olewsk w latach siedemdziesiątych XV w. przekazywane były we władanie po kolei (na rok) bojarom kijowskim i żytomińskim²². Za to ci ostatni byli zobowiązani odbywać służbę wojskową. Nadania ważne były: „do woli i laski gospodarskiej”, „do żywota” (do śmierci wasala), „do dwóch żywotów” (do śmierci wasala i jego syna)²³ itp.

W procesie rozdawania terytoriów gminnych zauważalna jest, opisana w literaturze przedmiotu, ogólna tendencja do przekształcenia feudalnego warunkowego władania

²⁰ W. F. In k y n, *Wołost' (kraina) i wiecze (sbor) na Galiczinie w XVI–XVIII wiekach*, EAIWE 1970, Riga 1977, s. 71–79; *Istortija krestianstwa SSSR*, t. II, s. 173.

²¹ O. M. R a p o w, *K woprosu o bojarskom ziemlewładenii na Rusi w XII–XIII ww.*, [w:] *Polsza i Rus' : Czerty obszcznosti i swojeobrazija w istoriczeskom razwittii Rusi i Polshi w XII–XV ww.*, Moskwa 1971, s. 205.

²² ALM t. I, s. 116; M. L u b a w s k i j, *Oblastnoje dielenije*, s. 21.

²³ RGADA f. 383, op. 1, d. 35, k. 219^v–220^v; d. 39, k. 329; d. 43, k. 40^v; d. 50, k. 162; d. 51, k. 181^v, 184–184^v, 224–225, 228.

ziemią (przede wszystkim bojarskiego) w pełne bezwarunkowe²⁴. W XVI w. znacznie wzrosła liczba darowizn *na wieczność*²⁵.

Wydzielenie ze składu gmin osiedli, wsi i posiadłości doprowadzało do deformacji struktury wspólnoty gminnej, a zmniejszenie terenów gminnych naruszało ustalone w niej stosunki ekonomiczne i społeczne. Wspólnoty gminne znacznie zmniejszały swe rozmiary, a te, których obszary zostały rozdzielone pomiędzy wielu właścicieli feudalnych, zniknęły, ustępując miejsca gromadom wielozagrodowych wsi, mniejszej formie wspólnoty terytorialnej. Gromady kształtowały się w ramach wsi zarówno przekazanych feudałowi, jak i pozostawionych w składzie wielkopsiadłowego (królewskiego) dominium. Dynamika przechodzenia osiedli, a nawet całych ich kompleksów, od jednego właściciela do innego oraz zmiana statusu prawnego osiedli (prywatne — wielkopsiadłowe i na odwrót), co było charakterystycznym zjawiskiem dla XIV–XVI w., doprowadzała do powstania rozmaitych odmian wspólnot. Wynikiem tego były wspólnoty terytorialne o różnorodnej strukturze. U drobnych feudałów, we władanie których przechodziły niewielkie części gmin (jedna — dwie wsie), tworzyły się gromady wiejskie z niewielką liczbą zagrod. U średnich i wielkich magnatów, gdzie nadane im części gmin przyłączane były do istniejących posiadłości, powstawały faktycznie wspólnoty–gminy, nie mówiąc już o tych przypadkach, kiedy wspólnota gminna w całości przechodziła do właściciela feudalnego.

Biorąc pod uwagę wymienione czynniki, można stwierdzić, że ewolucja form wspólnoty terytorialnej w pewnej mierze zależna była od czynników zewnętrznych. W procesie obrotu posiadłościami feudalnymi jedno i to samo osiedle mogło tworzyć albo prostą gromadę wiejską, albo po przejściu do rąk innego feudała mogło stać się częścią bardziej skomplikowanego tworu wspólnotowego.

Na osłabienie wspólnoty gminnej miało wpływ wydzielenie centralnego miasteczka lub miasta ze składu gminy. W połowie XVI w. tylko na północy Kijowszczyzny zauważalny był bliski związek gminy z jej centrum (włość mozyrska, bczycka)²⁶. W innych regionach Ukrainy w XVI w. związek gminy i jej centralnego osiedla nie był tak wyraźny. Można wyjaśnić to w ten sposób, że w danym okresie pewna część wspólnot gminnych była już zrujnowana, a na ich miejscu powstały gospodarstwa wydzielonych z włości osób pełniących służbę wojskową, prywatne wsie gospodarskie — pozostałości wspólnot gminnych, które przeszły pod jurysdykcję urzędów zamkowych. Dlatego też dawniejszą wspólnotę takich miast z otaczającymi gminami można stwierdzić, badając związki miast z bojarami i sługami, a także z mieszkańcami wsi prywatnych i wielkopsiadłowych. Zauważalne jest to między innymi w źródłach dotyczących gminy owruckiej czy osterskiej i innych włości²⁷.

W taki sposób wydzielenie miast ze składu wspólnoty gminnej oraz rozgraniczenie ich terytoriów i powinności, obok procesów rozdawania gminnych wsi i posiadłości, doprowadzało do znacznego osłabienia gmin, a często nawet do ich unicestwienia. Podział

²⁴ M. W. Downar–Zapolskij, *Gosudarstwiennoje chozajstwo Wielikogo Kniażestwa Litowskogo pri Jagiellonach*, Kijew 1901, s. 626–630; W. I. P i c z e t a, *Bieloruszija i Litwa w XV–XVI ww. Issledowanija po istorii socialno–ekonomiczeskogo, političeskogo i kulturalnogo razwitiija*, Moskwa 1961, s. 196–198; J. M. Jurginis, *Bojarie i dworanie i ich ziemlewladienije w Wielikom Kniażestwie Litowskom*, EAIWE 1969, Kijew 1979, s. 21–22.

²⁵ RGADA f. 389, op. 1, d. 35, k. 157^v–158; d. 38, k. 2^v–3; d. 41, k. 168^v–169; d. 50, k. 189; d. 51, k. 197.

²⁶ AJZR cz. 7, t. I, s. 86, 616–617, 624.

²⁷ AJZR cz. 4, t. I, s. 38–45; cz. 8, t. V, s. 103–106, 283, 293.

powinności w proporcji 2 do 1²⁸ mniej więcej dokładnie wyrażał stosunek możliwości gospodarczych wydzielonego miasta i gminy. W momencie wyodrębnienia centralnego osiedla z gminy odchodziła ta część, która była²⁹ pod względem ekonomicznym i organizacyjnym najsilniejsza, co w znacznym stopniu osłabiało wspólnotę gminną.

Czynnikiem wpływającym na osłabienie wspólnot gminnych na Ukrainie były też spustoszenia czynione przez ordy tatarskie, zwłaszcza od końca lat siedemdziesiątych XV w. Odtąd zbrojne napady Tatarów, czasem wraz z wojskami Turcji, stały się stałym czynnikiem, istotnie wpływającym na zaludnienie i strukturę ustroju gminnego ziem ukraińskich. W związku z tym zaludnienie Braclawszczyzny i południowej Kijowszczyzny było znacznie mniejsze niż Wołyńia, ziemi halickiej i północnej Kijowszczyzny.

Ciągłe zagrożenie napadami tatarskimi spowodowało, że gminy w południowo-wschodnich regionach Ukrainy zyskały również znaczenie militarne. Starostowie pełnili w nich funkcję dowódców oddziałów zbrojnych, na których organizację otrzymywali pewne sumy z dochodów zamków³⁰. Podobny charakter miały również przygraniczne gminy ziemi halickiej i odbudowane na ich podstawie gminy peryferyjne, które zachowały znaczenie militarne praktycznie do końca XV w.³¹

Gminną formę wspólnoty odtwarzali także kozacy na zagospodarowywanych przez siebie stepach. Gminy, gdy było to konieczne, tworzyły organizacje wojskowe, na czele których stali atamani. Jednocześnie były to spółki ziemskie, których ziemie gminne należały do grup osiedli (wsi, uchodów, chutorów), a z ziemi korzystały zarówno spółki terytorialne, jak i wielkie rodziny na podstawie zajmanszczyzny, czyli prawa pierwszeństwa do zajęcia danej ziemi. Różnorodne posiadłości pozostawały we wspólnym władaniu wszystkich mieszkańców³².

Radykalne zmiany miały miejsce w XVI w., również gdy idzie o dworzyszczą będącą podstawowymi elementami struktury wspólnoty terytorialnej. W wyniku rozwoju sił wytwórczych i wprowadzenia bardziej intensywnych form uprawy ziemi (trójpolówka) powstawały warunki do koncentracji gospodarstw gminy we wsie. Dlatego też w strukturze wspólnoty gminnej można zauważyć zarówno poszczególne gospodarstwa, jak i wielozagrodowe wsie, z których stopniowo formują się gromady — inna forma wspólnoty terytorialnej. Przez pewien czas gromady istniały w ramach wspólnoty gminnej.

Utwierdzanie się systemu folwarczno-pańszczyźnianego, pogłębianie się zróżnicowania majątkowego oraz rozwarstwienia społecznego włościan, zagarnianie gminnej almeny oraz rozdawanie wsi prywatnym właścicielom, wyodrębnianie centralnych osiedli z gminy, a także agresja tatarsko-turecka, wszystkie te czynniki składały się na proces upadku wspólnoty gminnej na ziemiach ukraińskich. Najbardziej intensywny był on w ziemi halickiej, na Wołyniu i Kijowszczyźnie. Natomiast na Polesiu jeszcze w XVI w. zachowały się ślady organizacji gminnej z gminnymi starcami i zebraniem wiecowymi włościan. Co prawda Regulamin Gminny wydany przez władze Wielkiego Księstwa

²⁸ M. W. Downar – Zapolskij, *Oczerki po organizaciji*, s. 42–46; M. Lubawskij, *Oblastnoje dielentje, Priloženije* nr 10, s. 9–11.

²⁹ W. W. Panaszenko, *Ahrestja Krimskoho chanstwa i sultanskoji Tureczczyzny na Ukrainju w kinci XV — perszj połowyni XVI st.*, [w:] *Feodalizm na Ukraini*, Kyiw 1990, s. 114–115.

³⁰ *Istorija kriestianstwa SSSR*, t. II, s. 290.

³¹ W. F. Inkyń, *Wolost' (kraina)*, s. 73, 85.

³² *Istorija kriestianstwa SSSR*, t. II, s. 291.

Litewskiego w 1560 r. określał, że starszych gminy powinny wybierać miejscowe urzędy z grona zaproponowanych przez gminę kandydatów. Natomiast pozostałości wspólnego władania posiadłościami przez kilka wsi trwały do końca XVIII w.

Na miejscu gminnych wspólnot, czasem znacznych pod względem rozmiarów, pozostawały przeważnie gromady poszczególnych wiosek, rzadziej ich grup. Wprawdzie czasem zachowywały się części gmin, liczące do dziesięciu wsi, należące do jednego właściciela, lecz podstawowym ośrodkiem życia gminnego w XVI w. stawały się gromady wsi wielozagrodowych, które przekształcały się w struktury samorządu lokalnego ziem ukraińskich, zachowując staroruskie tradycje życia gromadzkiego.

Na czele tych gromad na Ukrainie stali wiejscy starostowie, którzy w dokumentach nazywani byli starcami, atamanami, wójtami lub ciwunami, a niekiedy dziesiętnikami.

Naczelników gromad wiejskich zwano starcami, analogicznie do starców gminnych, przeważnie na Kijowszczyźnie i Wołyniu³³. Na terenie ziemi halickiej instytucja starców funkcjonowała głównie we wsiach na prawie ruskim³⁴. Ciwuni jako przedstawiciele administracji wspólnotowej w drugiej połowie XV w. spotykani byli przeważnie na Kijowszczyźnie, w ziemi halickiej i na Wołyniu. Ale już w XVI w. instytucja ta wymieniana była w dokumentach wyłącznie na Wołyniu i w ziemi halickiej³⁵.

O atamanach jako naczelnikach administracji gminnej wspominano poczynając od XIV w., w szczególności w tej części „Powieści o Podolu”, w której opisywano ustrój ziemi podolskiej w okresie jej zajęcia przez Koriatowiczów³⁶. W okresie późniejszym atamanów spotykamy w lustracji ziemi kijowskiej z 1471 r. na czele gromad wiejskich tego regionu, a także we wsiach halickich na prawie ruskim (XV w.)³⁷. W XVI–XVII w. instytucja atamana występowała we wsiach zamku kijowskiego, żytomierskiego i czerkaskiego, w powiecie owruckim i kijowskim, a także na Wołyniu i w ziemi halickiej (starostwo śniatyńskie, przemyskie, halickie, trembowelskie, rohatyńskie, drohobyckie, samborskie, zamchskie, lubaczowskie, gródeckie)³⁸. Zaś na lewobrzeżnej Ukrainie w XVII–XVIII w. atamani stali na czele tej części gromady wiejskiej, która składała się wyłącznie z kozaków, a w dokumentach nazywana była „towarzystwem” (przywódcami chłopskiej części gromady byli wójtowie)³⁹.

Należy zaznaczyć, że w ziemi halickiej równoległe z gromadami wiejskimi na prawie ruskim istniały także wsie na prawie niemieckim i wołoskim. Gromady na prawie niemieckim kierowane były przez sołtysów i wójtów, a na wołoskim — przez kniaziów i krajników⁴⁰.

³³ CDIA f. 25, op. 1, spr. 15, k. 224^v; RGADA f. 389, op. 1, d. 51, k. 204^v; AJZR cz. 6, t. I, s. 140–142, 215–216, 250, 251.

³⁴ AGiZ II, nr 8, 78, 114; VI, nr 12; VII, nr 80; XI, nr 116; I. A. Łynnyczenko, op. cit., s. 163, 164.

³⁵ RGADA f. 389, op. 1, d. 51, k. 204^v; AJZR cz. 6, t. I, s. 111–116, 270; cz. 7, t. II, s. 7; PKK t. IV, s. 164; M. Hruszewskyj, op. cit., s. 291; *Żerela do istorji Ukrajiny–Rusy* t. I, Lwów 1895, s. 203, 248; t. II, Lwów 1897, s. 46, 83, 214; t. III, Lwów 1900, s. 104, 160, 226, 260, 318, 349.

³⁶ *Letopisi bielorusko–litowskije, Polnoje sobranije russkich letopisej*, t. XXXV, Moskwa 1980, s. 66, 74.

³⁷ AJZR cz. 7, t. II, s. 1–3; M. Hruszewskyj, op. cit., s. 367; I. A. Łynnyczenko, op. cit., s. 166.

³⁸ AJZR cz. 6, t. I, s. 31–33, 175–188, 244–253, 413–414; cz. 7, t. I, s. 105, 117–122, 147–152; cz. 7, t. II, s. 93; cz. 8, t. VI, s. 45; *Żerela*, t. I, s. 13–18, 32–36, 60, 124, 159, 202, 239; t. II, s. 212; t. III, s. 286–414.

³⁹ I. W. Łuczycykyj, *Sbornik materiatow*, s. 1, 4, 33, 45, 61, 92, 125, 142, 164, 223, 257, 264, 270; M. Kowalewskij, *Obszczinnoje ziemlewladienije*, s. 56; W. J. Borysenko, op. cit., s. 88.

⁴⁰ I. A. Łynnyczenko, op. cit., s. 166.

Struktura gromad wiejskich Ukrainy charakteryzowała się pewną różnorodnością. Najczęściej gromada składała się z jednej centralnej wsi, która dawała jej nazwę, i kilku sąsiednich przysiółków lub niewielkich wiosek⁴¹. W niektórych przypadkach w skład gromady wiejskiej wchodził szereg równoprawnych sąsiednich osiedli⁴², gromada przypominała wtedy niewielką gminę. W końcowym efekcie wszystko zależało od czynników, które ukształtowały wieś. Pierwszy z wymienionych typów gromad wiejskich powstawał wtedy, kiedy wieś formowała się w drodze rozrastania wielkiej siedziby (zarówno w drodze przyrostu naturalnego, jak też w związku z dołączaniem osób z zewnątrz) i z podziałem jej w dalszej kolejności. Natomiast drugi powstawał w skutek zjednoczenia kilku osobnych osad w jedną wieś.

W ramach gromad wiejskich na Ukrainie zachowały się w dalszym ciągu wielkorodzinne dworzyszczka, szczególnie na Wołyniu i w ziemi halickiej⁴³, chociaż źródła z XVI w. coraz częściej wspominają o „półzagrodach”, „jednej trzeciej zagrodach”, „ćwierczagrodach”, „żerebkach”, „półżerebkach”⁴⁴.

Jednak najbardziej rozpowszechnioną strukturalną jednostką gromady wiejskiej w badanym okresie był „dym” („dom”, „podymie”) — gospodarstwo małej rodziny chłopskiej składającej się z 2–3 pokoleń bliskich krewnych. Podymny ustrój gromady wiejskiej był charakterystyczny dla wsi zamku kijowskiego, mozyrskiego, osterskiego, czerkaskiego, kaniowskiego, żytomierskiego i winnickiego⁴⁵.

Cechą charakterystyczną ustroju gromad wiejskich na Wołyniu było to, że dymy wchodziły w ich skład, tworząc przeważnie siedziby, rzadziej służby. Bywało, że dym wchodził w skład gromady jako samodzielny składnik strukturalny obok siedzib i służb (w powiecie łuckim, włodzimierskim, krzemienieckim)⁴⁶.

Specyficzna była struktura gromad na północno-zachodniej Kijowszczyźnie. W niektórych wsiach zamku mozyrskiego i owruckiego gromady tworzyły wyłącznie służby, które składały się z 2–3 dymów⁴⁷.

Poczynając od XVI w. zaczęła przeważać tendencja do rozpadu gospodarstw wielkorodzinnych. Skłaniali się do tego przede wszystkim naczelnicy małych rodzin wchodzących w skład gospodarstw i służb, dążący do niezależności oraz uzyskania prawa do wolnego wykorzystywania efektów własnej pracy, co ciężko było uzyskać w wielkorodzinnej grupie, a co najprościej uzyskiwano w małorodzinnym gospodarstwie. Podstawą materialną tej tendencji było wprowadzenie systemów polowych uprawy ziemi oraz pojawienie się znacznej ilości stałych pól, co powodowało, że istnienie gospodarstw wielkich rodzin w celu zagospodarowania ugoru stawało się bezprzedmiotowe. W stosunkach społecznych istotne było kształtowanie się wokół dworzyszcz gromad wiejskich, w składzie których małe rodziny, włączając się do systemu parzystych i zbiorowych układów, których

⁴¹ *Jużnorusskije gramoty*, t. I, Kijew 1917, s. 59, 118.

⁴² RGADA f. 389, op. 1, d. 43, k. 10^v.

⁴³ RGADA f. 389, op. 1, d. 50, k. 81, 168, 255^v–256; GPB AN Rossii, Oddział rękopisów f. 293, op. 1, d. 21, 52; ALM t. I, s. 166; GWKL, s. 3, 10, 18, 22.

⁴⁴ Centralnyj Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw Rossii w Sankt–Peterburgie [dalej: CGIA] f. 823, op. 1, d. 54, k. 1; RGADA f. 389, op. 1, d. 22, k. 69^v, 76; RIB t. XXVII, s. 657, 658; PKK t. III, s. 21–24, 34–35.

⁴⁵ AJZR cz. 6, t. I, s. 244–253; cz. 7, t. I, s. 90, 97–102, 117, 122, 147–152, 607–611, 623–647; cz. 7, t. II, s. 1–9.

⁴⁶ AJZR cz. 7, t. I, s. 177–184; cz. 6, t. I, s. 111–116; cz. 7, t. II, s. 32–34, 117–118, 381–383.

⁴⁷ RGADA f. 389, op. 1, d. 51, k. 181^v–183, 186, 193, 197–197^v.

celem była wzajemna pomoc, otrzymywały gwarancje stabilizacji społeczno-ekonomicznej i bezpieczeństwa, co wcześniej osiągnano za cenę wchodzenia do gospodarstw wielkozagrodowych. Potrzebę współpracy małe rodziny realizowały również poprzez włączenie do swego gospodarstwa dodatkowych rąk do pracy w postaci zbiedniałych mieszkańców wioski (w wyniku równocześnie postępującego rozwarstwienia majątkowego w gromadzie wiejskiej oraz w drodze tworzenia spółek zwanych *siabrowstwami*).

Ale gospodarstwa zagrodowe niepodzielonej (wielkiej) rodziny chłopskiej w dalszym ciągu regenerowały się na bazie małorodzinnych zagród aż do XVIII w. W szczególności dotyczyło to południowo-wschodniej Braclawszczyzny, południowej Kijowszczyzny, Leowbrzeża i Słobodańszczyzny, które kolonizowane były przeważnie przez wielkorodzinne grupy lub *siabrowstwa* w ciągu XVI–XVIII w. Ale również kolonizację wewnętrzną były w stanie prowadzić tylko duże grupy. Dotyczyło to w szczególności Polesia.

Terytorium gromady wiejskiej formowało się w ciągu długiego czasu i miało dobrze znane członkom wspólnoty granice. W sposób szczególnie intensywny następowało rozgraniczenie ziem wspólnotowych w procesie rozpadu gminnej wspólnoty terytorialnej, kiedy to ziemie gromady zbliżały się do granic właściciela feudalnego lub sąsiedniej wsi. Jednak w wielu przypadkach nie dokonano rozgraniczenia posiadłości i pozostawały one do końca XVIII w. przedmiotem wspólnego wykorzystywania kilku sąsiednich gromad.

Ziemia wsi zazwyczaj dzieliła się na trzy części. Do pierwszej należały indywidualne nadziały chłopskie (*allodia*). Do drugiej — ziemie wykorzystywane wspólnie czyli gromadzka *almenda*. Były to zarówno pastwiska, sianożęcia, lasy i rzeki, jak również działki orne do wspólnego wykorzystywania. Natomiast do trzeciej zaliczane były ugory, które służyły jako rezerwy, na których powstawały nowe gospodarstwa⁴⁸.

Dominacja praw gromady do ziemi znajdującej się na jej terytorium przejawiała się nie tylko w ustanawianiu sposobu wykorzystania zasobów wspólnej ziemi i ugorów, lecz także w regulowaniu trybu robót rolnych na ziemi *allodialnej*. W celu uniknięcia zniszczenia zasiewów przez stado gromadzkie i podwyższenia efektywności wykorzystania ugoru i ściernisk gromada ustanawiała przymusowe zmiany siewów, wyznaczając kolejność wykorzystania pól trójpolowego systemu rolnictwa. Dominacja praw gromady także nad indywidualnymi działkami przejawiała się podczas przechodzenia do wspólnego wykorzystywania opuszczonych *allodiów*. Traktowanie wszystkich ziem wsi jako jednolitego terytorium przejawiało się również we wspólnych wystąpieniach gromad w obronie nie tylko gromadzkiej *almendy*, ale również indywidualnych *allodiów*⁴⁹.

Chłopi uważali swe *allodia*, podobnie jak gromada swą *almendę*, za pełną własność zgodnie ze *starowyną* — tradycyjnym prawem zwyczajowym. Jednak feudalne prawo Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego widziało chłopów wyłącznie jako takich, którzy użytkują ziemię, i których można było w dowolnym czasie z niej wygnać⁵⁰.

⁴⁸ RGADA f. 389, op. 1, d. 31, k. 234^v–235; d. 38, k. 500; d. 50, k. 150; GPB AN Rossii, Oddział rękopisów f. 293, op. 1, d. 9, k. 1; d. 129, k. 1; AJZR cz. 6, t. I, s. 10.

⁴⁹ GPB AN Rossii, Oddział rękopisów f. 293, op. 1, d. 189, k. 1; CGIA f. 823, op. 1, d. 54, k. 1; AJZR cz. 7, t. II, s. 6–9.

⁵⁰ Istnieją na to dowody w źródłach, poczynając od czasów Witolda (1392–1430). M. Lubawskij, *Oblastnoje dielenije*, s. 308.

Mimo to do połowy XVI w. władcy, chociaż nie uprawomocniali, to także nie anulowali licznych aktów kupna–sprzedaży ziemi chłopskiej. Nie była ona sama z siebie szczególną wartością dla feudałów. Dlatego też władza królewska i wielkksiążęca zainteresowana była wyłącznie tym, aby ziemia nie stała pustką, zaś osoba użytkownika ziemi nie budziła zainteresowania, gdyż podstawową formą renty w omawianym okresie była renta naturalna i pieniężna. Dlatego też przejście ziemi z rąk jednego chłopca do innego w granicach, jak również poza granicami gromady nie wywoływało reakcji ze strony administracji państwowej. W związku z tym, że takie operacje nie uprawomocniały się poprzez listy i przywileje, sprzedane–kupione ziemie w dowolnym czasie mogły być odebrane każdemu z nich korzystającemu.

Od końca XV w., wraz z utrwaleniem się feudalnego władania ziemią, w tym także cerkiewnego, znacznie wzrosło niebezpieczeństwo przejścia ziemi wielkksiążęcej w prywatne ręce feudałów w wyniku sprzedaży jej przez chłopów posiadających gospodarstwa. Dlatego też podobne operacje coraz częściej uznawane były za nieważne i anulowane, bo jak podkreślał w jednej ze swych hramot wielki książę Aleksander (1501): *zań że ludem naszym nelze zemel prodawaty ani zaprodawaty bez naszeho proizwolenija*⁵¹.

Kontrola i zdecydowana reakcja na akty kupna–sprzedaży ziemi chłopskiej nasiliła się szczególnie w połowie XVI w., kiedy wobec rozpowszechnienia się folwarcznego systemu gospodarowania wzrosła cena samej ziemi, na której powstawały dwory gospodarskie i feudalne folwarki.

W pewnych regionach Ukrainy (powiat krzemieniecki, starostwo ratneńskie i kowelskie)⁵², które w drugiej połowie XVI w. objęła pomiarą włóczna, zlikwidowano tradycyjne chłopskie władanie ziemią. Opierając się na przepisach prawa feudalnego, dotyczących pełnej własności gospodarza odnośnie ziem jego poddanych, władcy Wielkiego Księstwa Litewskiego odebrali chłopom ich tradycyjne *otczyzny* i *diediny* i nadali każdemu gospodarzowi jedną włókę ziemi. W ten sposób nie tylko wprowadzono porządek w opodatkowaniu chłopów, ale pozbawiono ich również podstaw do dziedziczenia ziemi, którą użytkowali.

Pomiaru włóczna zmniejszyła obszar gospodarstw chłopskich, jednak ich struktura radykalnie się nie zmieniła. W obrębie wsi nadal zachowano wspólne władanie ziemią. Co prawda wspólne ziemie wsi były także wymierzone na włóki, a za korzystanie z nich gromada częściowo płaciła podatki⁵³.

Ustanowiono również pewne ograniczenia dotyczące korzystania z lasów gospodarskich i prawa do polowań. Jednakże twierdzenie niektórych badaczy, że doszło do likwidacji wspólnotowego władania ziemią nie ma żadnych podstaw⁵⁴.

Na przeważającej części ziem ukraińskich, których nie objęła pomiaru włóczna, do końca XVI w. zachowały się tradycyjne stosunki własnościowe w gromadzie, a chłopcy dokonywali aktów kupna–sprzedaży ziemi. Jednak rozwój gospodarki folwarcznej w XVII–XVIII w., szczególnie na prawobrzeżnej Ukrainie i w ziemi halickiej, prowadził do całkowitej utraty praw chłopów do ziemi, bowiem znaczna część wsi zmieniała jurysdykcję stając się własnością prywatną, często także w wyniku bezpośredniego zawładnięcia

⁵¹ Cyt. za: M. L u b a w s k i j, *Oczerki istorii Litowsko–Russkogo gosudarstwa do lublinskoj uniti wkluczitielno*, Moskwa 1910, s. 106.

⁵² *Istorija křiistianstwa SSSR*, t. II, s. 287; *Akty Juzozapadnoj Rossii*, t. III, s. 77.

⁵³ *AJZR cz. 7*, t. II, s. 75–110.

⁵⁴ I. D. B o j k o, op. cit., s. 7–8.

przez feudałów gromadzką almeną i opuszczonymi gospodarstwami chłopskimi. Ale i w takich warunkach gromada wiejska istniała w dalszym ciągu, broniąc swej „starowiny”, zachowując gminne władanie ziemi i tradycyjny sposób jego wykorzystania.

Dla zrozumienia istoty gromady wiejskiej Ukrainy ważną wydaje się analiza stosunków ekonomicznych pomiędzy jej częściami składowymi — poszczególnymi gospodarstwami. Źródła ukazują istnienie w gromadzie szerokiej pomocy wzajemnej zarówno w życiu codziennym, jak i w wykonywaniu powinności, za które gromada wiejska ponosiła zbiorową odpowiedzialność⁵⁵.

Te fakty wzajemnej pomocy pomiędzy mieszkańcami w literaturze przedmiotu uzyskały nazwę „wymiany pomocy”⁵⁶. Można ją było spotkać w dwóch formach. Najczęściej w nadzwyczajnych warunkach gospodarstwo, które potrzebowało wielkiej ilości dodatkowych rąk do pracy, zwracało się do gromady z prośbą o pomoc (budownictwo itp.). Pomoc, jakiej w takich przypadkach udzielała gromada, nazywana była na Ukrainie *toloka*, czyli wspólna praca (w Rosji — *pomocz*). Członek wspólnoty, który zwoływał taką *tolokę*, nie płacił niczego gromadzie, zobowiązany był tylko brać udział w podobnej pomocy na rzecz innego członka gromady. W takim przypadku wymiana pomocy nosiła charakter zbiorowy. Lecz w codziennym życiu gromady wiejskiej częściej miała miejsce parzysta wymiana pomocy, kiedy jeden członek wspólnoty zwracał się do drugiego o pomoc (w zebraniu urodzaju, w wybudowaniu budynku gospodarczego itp.). Członek gromady, który otrzymał taką pomoc, zobowiązany był w razie potrzeby odplacić tym samym swemu sąsiadowi. W związku z tym, że stosunki między członkami wspólnoty trwały długo, a ich gospodarstwa były w przybliżeniu równe pod względem ekonomicznym, pomoc wzajemna wyrównywała się, co w końcowym efekcie gwarantowało bezpieczeństwo ekonomiczne gospodarstw. W ten sposób stanowiła ona skomplikowaną sieć stosunków pomocy wzajemnej pomiędzy praktycznie wszystkimi gospodarstwami⁵⁷.

Analiza wzajemnych stosunków daje odpowiedź również na pytanie dotyczące przyczyny odtworzenia gminnych struktur w drodze zarówno bliższej, jak i dalszej kolonizacji. Wyjaśnienie kryje się tutaj nie tylko w psychice chłopów, też w pewnej mierze sprzyjającej odtworzeniu poprzedniej organizacji gromadzkiej, w której odbywało się całe świadome życie chłopów. Główną przyczyną była konieczność odtworzenia systemu stosunków, których celem była wymiana pomocy, bez której poszczególne gospodarstwa chłopskie w warunkach gospodarki naturalnej nie potrafiłyby normalnie funkcjonować. A odtworzenie wymiany pomocy przy istnieniu pewnej ilości wolnych ziem i użytków odtwarzało gromadę wiejską.

Jaskrawym przykładem tego była gromadzka organizacja na nowozasiedlonych ziemiach Lewobrzeża i Słobodańszczyzny. W czasie, gdy gromady wiejskie Prawobrzeża i ziemi halickiej coraz bardziej traciły funkcje publiczno-prawne i przekształcały się w element pomocniczy lokalnej administracji, a podstawową ich funkcją stawało się organizowanie wykonania powinności feudalnych, gromady wiejskie Lewobrzeża w XVII–XVIII w. były wpływowymi ośrodkami życia społecznego ze znacznymi uprawnieniami w zakresie

⁵⁵ PKK t. IV, s. 162, 167.

⁵⁶ J. N. S e m e n o w, *Pierwobytnaja kommuna i sosedskaja krestianskaja obszczina. Stanowlenie klassow i gosudarstwa*, Moskwa 1976, s. 59.

⁵⁷ Tamże, s. 50–63.

rozporządzania ziemią i wyborów administracji wspólnotowej oraz demokratycznymi tradycjami wspólnego rozwiązywania licznych problemów. W znacznej mierze było to efektem wojny wyzwoleniczej w połowie XVII w., która praktycznie zlikwidowała porządki pańszczyźniane i po której poprzez zajmowanie wolnych gruntów (*zajmanszczyzny*) wzrosło chłopskie korzystanie z ziemi. Dało to podstawę do twierdzeń o „zmianie starego modelu stosunków społeczno–ekonomicznych na nowy — kozacki”⁵⁸. W pewnej mierze odzwierciedliło się to również w ustroju gromadzkim Lewobrzeża. W regionie tym istniało kilka typów organizacji wspólnotowych. Po pierwsze, czysto kozackie wspólnoty, które w dokumentach otrzymały miano „towarzystwa” i zarządzane były przez wiejskich atamanów. Po drugie, wiejskie wspólnoty — „gromady” z wójtami wiejskimi na czele oraz kozacko–wiejskie gromady o mieszanym typie⁵⁹.

Co się tyczy form wspólnoty, na Lewobrzeżu było ich kilka. Między innymi w południowych i centralnych rejonach można wydzielić gminne formy wspólnoty terytorialnej⁶⁰. Były one wynikiem kolonizacji tego regionu w XVI–XVIII w., zazwyczaj przez grupy wielkorodzinne, chłopskie i kozackie („towarzystwa”). Dlatego też w XVI–XVIII w. wchodziły do nich zarówno poszczególne chutory, slobody, jak i małe zagrodowe wsie, w których wspólnym władaniu pozostawały przeważnie różnorodne posiadłości, rzadziej zaś ziemie orne. W XVIII w., w miarę kształtowania się poszczególnych gromad wiejskich, rozgraniczenia ziem ornych i posiadłości między nimi, zawładnięcia wspólnych niegdyś gminnych ziem przez szlachtę, monastera i kozacką starszyznę, podstawowym ośrodkiem życia gromadzkiego stawała się wieś z wyraźnie wyznaczonymi granicami ziem wspólnotowych.

Poczynając od drugiej połowy XVIII w., wraz z nasilaniem się poddaństwa, coraz wyraźniej występowały podziały ziemi gromadzkiej wywołujące konflikty między gromadami chłopskimi a towarzystwami kozaków⁶¹. Z jednej strony trwał proces rozgraniczania gminnych posiadłości i ustanawiania dokładnych granic poszczególnych wsi. Z drugiej zaś, szczególnie w osiedlach z mieszanymi gromadami kozacko–chłopskimi, stwierdzamy dążenie kozaków, by nie dopuszczać do zawłaszczania ziem gromadzkich przez szlachtę i starszyznę w drodze umacniania poddaństwa chłopów. Przynosiło to jednak tylko tymczasowe skutki, bowiem nowopowstała klasa feudalna lewobrzeżnej Ukrainy, otrzymawszy w końcu XVIII w. prawa rosyjskich *dworian*, przechodziła do włączania do poddaństwa także szeregowych kozaków, biorąc w ten sposób pod kontrolę wszystkie strony życia wspólnotowego i wykorzystując organizację gromadzką do otrzymywania możliwie maksymalnej renty feudalnej.

Na północy Lewobrzeża i na Słobodańszczyźnie rozpowszechnione były spółki sia-browskie (*siabrina*)⁶². Ich funkcjonowanie w tym regionie w XVII–XVIII w. uzasadnione było przeważnie poziomem rozwoju sił wytwórczych, bowiem zagospodarowywaniem nowych terytoriów i rozwiązywaniem powstających przy tym problemów (budowanie

⁵⁸ W. Smolij, W. Stiepankow, *U poszukach nowoj koncepcij istoriji Wyzwolnoj wjny ukrajinskoho narodu u XVII st.*, Kyiw 1992, s. 33.

⁵⁹ I. W. Łuczycyk, *Sbornik materialow*, s. 1, 3, 6, 13, 17, 45, 119, 127, 140, 198.

⁶⁰ I. W. Łuczycyk, *Sledy obszczinnogo ziemlewadienija*, s. 109–112.

⁶¹ I. W. Łuczycyk, *Formy zaimocznego wladienija*, s. 412; M. Kowalewski, *Obszczinnoje ziemlewadienje*, s. 65–68.

⁶² I. W. Łuczycyk, *Siabry*, s. 2–20; W. J. Borysenko, op. cit., s. 93–94; A. I. Hurzyj, op. cit., s. 47–50.

domów mieszkalnych i pomieszczeń gospodarczych, oczyszczanie pól i zagospodarowanie ugoru) mogły z pozytywnym skutkiem zajmować się stosunkowo duże grupy.

Jednym ze źródeł tworzenia spółek siabrowskich był rozpad wielkorodzinnego gospodarstwa, które, po wspólnym zagospodarowaniu pewnego terytorium, część ziem ornych dzieliło pomiędzy poszczególne małe wsie, a inną ich część pozostawiało przeważnie do ogólnego użytkowania. Od tego czasu w stosunkach pomiędzy poszczególnymi gospodarstwami, jako jednostkami posiadającymi wyodrębnioną własność, na czoło wychodziły interesy ekonomiczne, natomiast interesy rodzinne przesuwano na plan dalszy. Wskutek tego spółka siabrowska występowała jako typowo terytorialna organizacja — forma gromady wiejskiej, chociaż formalnie mieszkańcy osiedla uważani byli za krewnych. Stopniowo, wraz ze zjawianiem się członków postronnych, w wyniku realizacji prawa poszczególnych siabrow do sprzedaży swej części, spółka siabrowska stawała się typowo terytorialnym tworem — wielozagrodową wsią, w ramach której kształtowała się gromada wiejska.

Innym i najbardziej rozpowszechnionym na Lewobrzeżu w drugiej połowie XVII i XVIII w. źródłem formowania się spółek siabrowskich było mechaniczne jednoczenie się gospodarstw nierodzinnych⁶³. Takie sztuczne spółki siabrowskie tworzone były w celu wspólnego zaorywania stepu, oczyszczania i wykorzystywania sianozęci i innych użytków. We władaniu gospodarstwa w podobnych przypadkach pozostawały tylko te ziemie, barcie, budowle i jazy, które były rezultatem ich wspólnej pracy. W ten sposób jeszcze bardziej przypominały ustrój wiejskich gromad terytorialnych z indywidualnymi allodiami i systemem almeny gromadzkiej.

Jednak siabrowstwa nie były cechą charakterystyczną wyłącznie Lewobrzeża. Szeroko rozpowszechnione były one również na poleskim, ukraińsko-białoruskim pograniczu Prawobrzeża⁶⁴ we wcześniejszym okresie. Spółki siabrowskie były zjawiskiem zauważalnym w życiu tego regionu w XV–XVI w. W celu regulowania stosunków między siabrami wydawano niekiedy wielkksiążęce hramoty⁶⁵. Na podstawie podobnych precedensów stworzono odpowiednie stałe normy, które w okresie późniejszym zostały skodyfikowane w Statucie Litewskim z 1529 r.⁶⁶ W wieku XVIII artykuł, który regulował stosunki ziemskie w spółce siabrowskiej, wprowadzono do „Praw według których sądzony jest naród małorosyjski” (1743)⁶⁷. Spółki siabrowskie i wspólne władanie ziemią, które istniało również w środowisku szlachty i starszyny, przetrwało na Lewobrzeżu do końca XVIII w.⁶⁸

Analizując rolę siabrowstw w ewolucji stosunków wspólnotowych na Ukrainie, warto zaznaczyć, że w XV–XVI w. na Kijowszczyźnie i Czernihowszczyźnie powstawały one przeważnie w wyniku rozpadu gospodarstw wielkorodzinnych i były pośrednią formą wspólnotową pomiędzy gospodarstwem jako częścią składową gminnej wspólnoty terytorialnej i gromadą wielozagrodowej wsi, która formowała się na bazie takiej zagrody. W podobnych przypadkach na podstawie cząstkowej własności siabrow powstała gromada

⁶³ W. A. M i a k o t i n, *Oczerki socialnoj istorii Małorossii*, b. m. i r. wyd., s. 106–107.

⁶⁴ CGIA f. 823, op. 1, d. 24, k. 1; D. I. M y s z k o, op. cit., s. 107; AJZR cz. 4, t. I, s. 56–61.

⁶⁵ RIB t. XX, s. 528–530.

⁶⁶ *Statut 1529 g.: Materiały*, „Wriemiennik impieratorskiego moskowskiego obszczestwa istorii i driewnostiej rossijskich”, Moskwa 1854, ks. XIX, s. 53, rozdz. 6, art. 32.

⁶⁷ *Prawa po kotorym suditsia małorossijskij narod*, pod. red. A. F. K i s t i a k o w s k o g o, Kijew 1879, rozdz. 17, art. 15, p. 1.

⁶⁸ W. A. M i a k o t i n, *Oczerki*, s. 106–108.

wiejska. W tym też okresie niekiedy tworzone sztuczne spółki siabrowskie. W XVII–XVIII w. zaczęły one przeważać, ponieważ proces podziału wspólnot wielkorodzinnych zakończył się praktycznie w owym okresie. Częściowo jednak przetrwało takie źródło siabrowstwa jak rozpad wielkorodzinnych gospodarstw (w nieznacznej liczbie odradzały się one bowiem na bazie małorodzinnych gospodarstw aż do końca XVIII w.).

Wspólnota wiejska na ziemiach ukraińskich, reprezentując sobą organizację samorządową pewnego terytorium, zachowywała i w dalszym ciągu rozwijała normy prawa zwyczajowego — teoretycznej podstawy rozwiązywania wszystkich kwestii życia wewnętrznego. Szczególnie wysokim poziomem kultury prawnej cechowało się sądownictwo wspólnotowe, którego zadaniem była regulacja codziennych stosunków między członkami gromady i walka z przestępczością na terytorium wspólnoty.

Poczynając od XIV w., działania sądowe członków wspólnoty określane są w źródłach jako *slid* „śląd” i *sok*. „Śład” znalazł się nawet w Statucie Wiślickim z 1347 r. (p. 49), a *sok* był uprawniony w Sudiebniku króla Kazimierza Jagiellończyka wydanym na Litwie w 1468 r.⁶⁹ W tym też okresie (XV w.) źródła halickie opisują *slid* lub *slidohin* jako zjawisko gromadzkiego sądownictwa⁷⁰. Bezsprzecznie wymienione działania sądowe członków wspólnoty w XIV–XV w. były wynikiem ewolucji odpowiednich norm z czasów Rusi Kijowskiej. *Sok* i *slidohin* były bowiem dobrze znane w staroruskiej wspólnotocie — *wierwi* IX–XII w. i obok *zaklycza*, *zapowedi* na targu, *swodom po zemlem*, *kunam*, poszukiwaniem przestępcy *po wierwi* były zapisane w Ruskiej Prawdzie⁷¹.

Na ziemiach ukraińskich wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, instytucja „gonienia za śladem” była szeroko rozpowszechniona. Znaczna liczba faktów *slidohinu* (gonienia za śladem) została odnotowana w źródłach wołyńskich nie tylko w ciągu XVI, ale także w drugiej połowie XVII w.⁷² Świadectwem szerokiego stosowania i wielkiego znaczenia społecznego tej normy prawa zwyczajowego było wpisanie jej do wszystkich Statutów Litewskich (1529, 1566, 1588)⁷³.

Do XVI w. zachował się termin *wicze* w znaczeniu zebrania sądowego gromady. Jednak w owym czasie zaczyna przeważać nazwa *kopa*, *kupa*. Najwcześniejsze wiadomości o sądach kopnych pochodzą z początku XVI w., a fakt, że były one uprawnione przez I Statut Litewski z 1529 r.⁷⁴, świadczył o znacznym ich rozpowszechnieniu i znaczeniu. Terytorium, na którym występowały sądy kopne, było dosyć znaczne. W XVI w. stanowiły one cechę życia gromadzkiego nie tylko na Wołyniu, w ziemi halickiej, na Prawobrzeżu i lewobrzeżnej Kijowszczyźnie, lecz także w wielu powiatach Białorusi⁷⁵.

⁶⁹ *Akty Juzozapadnoj Rossii*, t. I, s. 9, 82.

⁷⁰ I. A. Łynnyczenko, op. cit., s. 161; AGiZ XII, s. 425–426; B. D. Griekow, *Kriestianie na Rusi s driewniejszych wriemien do XVII wieka*, Moskwa–Leningrad 1946, s. 294–295.

⁷¹ *Prostrannaja redakcija sud. Jarosławł Wołodimiericz Prawda Russkaja, Rossijskoje zakonodatelstwo X–XX wiekow. Zakonodatelstwo Driewniej Rusi*, Moskwa 1984, s. 64–72.

⁷² GPB AN Rossii, Oddział rękopisów f. 823, op. 1, d. 185, k. 1; *Matieriały dla istorii sudoustrojstwa w Litowsko–Russkom gosudarstwie. Akty o kopnych i panskich sudach* [dalej: *Akty KPS*], pod red. M. N. Jasin-sko g o, t. I, Kijew 1897; s. 300–302, 479, 514; AJZR, *Priloženije*, cz. 6, t. I, s. 54–56.

⁷³ *Statut 1529 g.*, s. 98–99; *Statut Wielkiego Kniażstwa Litowskiego 1566 r.* [dalej: *Statut 1566 g.*], „Wriemien-nik impieratorskiego moskowskiego obszczestwa istroii i driewnostiej rossijskich”, Moskwa 1855, ks. XIII, s. 179; *Statut 1588 g.*, tamże, Moskwa 1854, ks. XIX, s. 310–311.

⁷⁴ RIB t. XX, s. 22–23, 140–145, 452–454, 1334; *Akty KPS* t. I, s. 737; *Statut 1529 g.*, s. 50, 68.

⁷⁵ CDIA f. 25, op. 1, d. 5, k. 48^v; f. 11, op. 1, d. 1, k. 182; AJZR cz. 4, t. I, s. 75–88; cz. 6, t. I, s. 241–243; *Akty*

Sądy kopne zachowywały znaczenie na Prawobrzeżu (Wołyń, Kijowszczyzna) i Lewobrzeżu (Starodubszczyzna) Ukrainy nie tylko w ciągu XVII w., ale również w pierwszej połowie XVIII w.⁷⁶

Na drodze zmian zachodzących w procesie podporządkowywania wspólnoty przez feudałów coraz bardziej zawężała się sfera wspólnotowego sądownictwa, ograniczane były jego kompetencje, lecz na ogół świadczyło ono o wysokim poziomie kultury prawnej chłopów i zwyczajów prawnych tego okresu. Sądy wspólnotowe służyły nie tylko jako ważny środek regulacji stosunków społecznych w gromadzie, ale były też symbolem jej niezależności, dlatego przetrwały aż do połowy XVIII w. (choć z dosyć ograniczonymi kompetencjami), co bezsprzecznie było wynikiem stałej walki chłopów o swe prawa.

Wspólnota wiejska odegrała ważną rolę organizacyjną w walce społecznej chłopów. W XV–XVI w. przejawiało się to w obronie gruntów gminnych przed zakusami feudałów. Poczynając od drugiej połowy XVI w., w okresie tworzenia systemu folwarcznego, wzrastania pańszczyzny i poddaństwa chłopów, gromady pisały skargi oraz organizowały deputacje do władców⁷⁷. Przeciwno szczególnie okrutnym wyzyskiwaczom gromady wiejskie podejmowały powstania zbrojne, podpalano ich dwory i mordowano. W razie nieznośnego zwiększenia podatków chłopcy całymi gromadami porzucali wsie i przesiedlali się na nowe miejsca. Źródła często podkreślały, że takie wystąpienia organizowane były przez atamana wsi, wójta, ciwuna, dziesiętnika itd.⁷⁸, czyli przez przedstawicieli administracji wspólnotowej.

Udział chłopów wspólnie z kozakami w powstaniach od końca XVI do XVIII w. podnosił poziom społecznej świadomości mieszkańców wsi, którzy często, przegnavszy obszarników, organizowali samorządy i skutecznie regulowali wszystkie stosunki społeczne. Jaskrawym przykładem tego było powstanie we wsi Turbaje, gdzie gromada wiejska po zabiciu obszarników i przejęciu pełnej władzy w swe ręce, w ciągu kilku lat (1789–1793) z powodzeniem budowała samorząd lokalny⁷⁹, będąc w nowych warunkach wysepką wolnej wspólnoty — chłopskim ideałem organizacji społecznej.

Wspólnota wiejska ogrywała ważną rolę ośrodka duchowego w życiu chłopów. Jego centrum była wspólnotowa cerkiew, budowana zazwyczaj przez wszystkich członków wspólnoty. W niewielkich gminach parafia pokrywała się często z terytorium wspólnoty gminnej. Natomiast w wielkich gminach bywało po kilka parafii. W miarę jak powstawały wsie wielozagrodowe, każda z gromad starała się budować w nich swe cerkwie. Na zebraniu ogólnym gromada wybierała starostę cerkiewnego oraz zapraszała duchownego, chociaż jego funkcje mógł także wykonywać ktoś z wykształconych członków wspólnoty. Na

KPS, t. I, s. 228–231, 245–247, 741; *Akty wydawajemyje Wilenskoju archeograficzeskogo komisijeju*, t. XVIII, Wilna 1891, s. 3–30; CGIA f. 823, op. 1, spr. 81, ark. 3.

⁷⁶ CDIA f. 1471, op. 1, d. 1, k. 13^v, 100^v; f. 11, op. 1, d. 4, k. 200, 202; AJZR cz. 4, t. I, s. 54–56, 374–376; cz. 6, t. I, s. 296–302, 345–347, 366–370, 414–417; *Istorko–statistyczeskije opisanije Czernigowskoj jeparchii*, Czernigow 1873, ks. VII, s. 77–78; A. J e f y m e n k o, *Kopnyje sudy w Lewobiereznoj Ukrainie*, KS 1885, nr 10, s. 189–193, 201.

⁷⁷ *Žitn' kniazia Andrieja Michajłowicza Kurbskogo w Lwowie i na Wołyni*, t. II, Kijew 1849, s. 144–155.

⁷⁸ AJZR cz. 6, t. I, s. 38–39, 88–89, 128–131, 152–154.

⁷⁹ W. A. S m o l i j, *Formuwannia socialnoj swidomosti narodnych mas Ukrainy w chodi klasowej borotby*, Kyiw 1985, s. 124–135; W. A. S m o l i j, A. I. H u r z y j, *Jak i koli poczala formuwatysia nacija*, Kyiw 1991, s. 83.

utrzymanie cerkwi wydzielano gromadzkie ziemie orne, użytki i środki pieniężne. Cerkwi przekazywano także ziemie, majątki, pieniądze zapisane w testamentach oraz inne środki uzyskiwane przez gromadę. We wsiach będących własnością prywatną utrzymanie cerkwi brał niekiedy na siebie właściciel, co znacznie ograniczało wpływ wspólnoty na sprawy kościelne (wybór popa, wykorzystanie ziemi cerkiewnych i środków pieniężnych itp.)⁸⁰.

Na ogół cerkiew wspólnotowa była nie tylko ośrodkiem życia duchowego pobożnych chłopów, lecz także centrum organizacyjnym. Szczególnie wtedy gdy wspólnota składała się z rozproszonych osiedli, grupowała ludność z wielkich *pomiesti*.

Podsumowując, spróbujmy wyróżnić podstawowe etapy ewolucji wspólnoty wiejskiej na Ukrainie w XVI–XVIII w.

Podstawową formą w XIV–XV w. była wspólnota gminna, która wywodziła się ze staroruskiego ustroju gminnego. Składała się ona przeważnie z poszczególnych gospodarstw, służb i ich zjednoczeń (wiosek, wsi) — prototypów wielozagrodowych wsi. Jest charakterystyczne, że forma gminnej wspólnoty terytorialnej funkcjonowała do XVI w. na czarnozemach w centralnej Rosji, a do połowy XVII w. przetrwała w północnych i północno-wschodnich rejonach europejskiej części Rosji. Do XVI w. istniała wspólnota gminna również na sąsiednich ziemiach białoruskich, szczególnie na terytorium tak zwanych naddnieprzańskich gmin⁸¹.

Wraz z rozwojem sił wytwórczych w gospodarstwie wiejskim i pojawieniem się intensywnych form uprawy ziemi (trójpolówki), wraz z równoległym wzrostem liczby mieszkańców gminy oraz zniknięciem rezerw ziem gminnych, powstawały warunki dla coraz większej koncentracji gospodarstw i części, na które się one rozpadały, w wielozagrodowe wsie. Poczynając od połowy XV w., procesy te przeważały nad procesami rozpraszania się. Dlatego też w ramach wspólnoty gminnej, obok terytorialnie wyodrębnionych lecz powiązanych ze sobą w dziesiątki gospodarstw, coraz częściej spotykano wspólnotę osobnej wsi — „gromadę”.

Równoległe procesy ugruntowywania systemu pańszczyźniano-folwarcznego, wzrost zróżnicowania majątkowego oraz dalsze rozwarstwienie społeczne mieszkańców gmin (łącznie z wychodzeniem zamożnych jej członków ze wspólnoty na odrębną służbę), zagarnianie gruntów gminnych oraz nadawanie wsi feudałom, wyodrębnienie centralnego osiedla z gminy i agresja tatarsko-turecka zakończyły proces niszczenia wspólnoty gminnej. Intensywniej następował on w ziemi halickiej i na Wołyniu. W XVI w. na Polesiu zachowały się jeszcze ślady wspólnotowej organizacji gminnej ze starcami gminnymi i zebraniami wiecowymi włościan.

W taki sposób na miejscu wspólnot gminnych pozostawały przeważnie gromady poszczególnych wsi, rzadziej ich grup, które z kolei stały się podstawowym ośrodkiem życia wspólnotowego w XVI w. W ich ramach w dalszym ciągu utrzymywały się wielkorodzinne gospodarstwa, chociaż wraz z pojawieniem się znacznej ilości stałych pól potrzeba ich zachowania zmniejszała się. Dlatego też w ciągu XVI w. następował szybki zanik wielkich gospodarstw, zaś podstawowym ośrodkiem strukturalnym gromady stawało się gospodarstwo malej rodziny wiejskiej, która, włączając się do systemu parzystych i zbiorowych

⁸⁰ *Žitn' kniazia Andrieja Michajłowicza Kurbskogo*, t. II, s. 155; L. W. Ł u c z y c k y j, *Małorossijskaja sielskaja obszczina*, s. 72–77.

⁸¹ M. W. D o w n a r – Z a p o l s k i j, *Oczerki po organizacii*, s. 42–107; *Istorija kriestianstwa SSSR*, t. II, s. 273–284.

stosunków pomocowych gromady, zdobywała te same gwarancje bezpieczeństwa społeczno-ekonomicznego, które miała w gospodarstwie wielkorodzinnym, uzyskując przy tym większą swobodę inicjatywy ekonomicznej. Również potrzebę kooperacji siły roboczej małe rodziny realizowały poprzez włączanie do swego gospodarstwa dodatkowych rąk zbiedniałych współmieszkańców wsi, a także w drodze tworzenia spółek siabrowskich.

W ewolucji wspólnoty siabrowskiej można wydzielić kilka podstawowych etapów. Spółki siabrowskie zaczęły powstawać w XV w. Początkowo było to zazwyczaj wynikiem podziału wielkorodzinnego gospodarstwa zagrodowego i miało charakter fragmentaryczny. Jednak w XVI w. w wyniku opisanych wyżej procesów, kiedy rozpad gospodarstw nabral charakteru masowego, wspólnoty siabrowskie znacznie się rozpowszechniły. Stały się one swego rodzaju przejściową formą od nie w pełni jeszcze podzielonego gospodarstwa — składowej części wspólnoty gminnej — do gromady wielozagrodowej wsi. W tym też czasie wraz ze wzrostem liczby małorodzinnych gospodarstw zaczynały się tworzyć również tak zwane sztuczne spółki siabrowskie, które mogły obejmować nie wszystkich lecz tylko niektórych członków gromady. W nowych warunkach historycznych, w których znalazło się Lewobrzeże (druga połowa XVII–XVIII w.), spółki siabrowskie tworzone były przeważnie w sposób sztuczny, chociaż zachowało się również takie ich źródło jak rozkład wielkorodzinnych kolektywów, które kolonizowały ten region, bowiem wielkie rodziny odradzały się w oparciu o małe aż do końca XVIII w.

W XVII–XVIII w. ewolucja gromady ukraińskiej szła drogą przekształcenia jej w dodatek do systemu *pomiesti*, który miał zagwarantować właścicielowi feudalnemu maksymalnie możliwą feudalną rentę. Równoległe odbywało się pozbawianie chłopów ziemi. Efektem tego było rozdrabnianie gospodarstwa chłopskiego, co w połączeniu z ekspropriacją gruntów gromadzkich prowadziło do kryzysu istniejących systemów rolnictwa. Jego przyczyną był z jednej strony brak niezbędnych rezerw ugoru na nowe pola i brak użytków z przeznaczeniem na pastwiska dla bydła, a z drugiej strony spowodowany brakiem bydła niedobór gnoju niezbędnego dla wprowadzenia trójpolówki.

Dlatego też zagarnięcie przez folwarki posiadłości wspólnotowych faktycznie doprowadziło do kryzysu pańszczyzniano-folwarcznego systemu gospodarstwa. Jego przejawy na ziemiach zachodnioukraińskich pojawiły się już w końcu XVI w.⁸² Sprzyjały temu również masowe ucieczki chłopów, co pozbawiało folwarki znacznej ilości rąk do pracy. Ucieczki, obok spustoszenia spowodowanego przez Tatarów, nieco powiększyły rezerwy niezagospodarowanych gruntów i dały możliwość odtworzenia wcześniejszej struktury ziemskiej gromad wiejskich z pewnym, chociaż znikomym systemem użytków.

W południowo-wschodnich regionach Prawobrzeża, gdzie system folwarczy nie rozpowszechnił się aż tak bardzo, a zwłaszcza na Lewobrzeżu, w XVII–XVIII w. gromady wiejskie istniały w warunkach szerokich swobód ziemskich, co w połączeniu z osłabionymi porządkami pańszczyznianymi odradzało tę wolną gromadę wiejską, która istniała na Ukrainie w wiekach poprzednich. Jednak również w tych regionach w ciągu XVIII w. gromada stopniowo stawała się w pełni podporządkowaną właścicielowi feudalnemu organizacją chłopów, którym narzucono pańszczyznę w końcu XVIII w. Ostateczny i pełny rozkład gromady wiejskiej związany był z rozpowszechnieniem posiadania przez chłopów ziemi prywatnej, co wychodzi już poza ramy niniejszej pracy.

Tłumaczył z ukraińskiego Andrzej Zelwak

⁸² W. F. Inkyń, *Kriestianskij obszczynnyj stroj*, s. 17–18.

CONTENTS

ARTICLES

Andrij Hurbyk — The Ukrainian Rural Community from the Fourteenth to the Eighteenth Century. An Evolution of Basic Socio-territorial Forms

The author presents the changes and transformations of the Ukrainian rural community from the fourteenth to the eighteenth century in connection with altered ownership relations, the emergence of large landed estates and assorted forms of settlement. The research takes into consideration the specificity of various regions of Ukraine, primarily indicating the differences between its left-bank and right-bank parts. The discussed transformations and character of the rural community were also affected by political relations as well as the abandoning of the community by the peasants and the appearance of multi-farmstead settlements and villages, in the place of heretofore communes. The author based his studies on extant archival material, reaching the conclusion that as late as the eighteenth century, and in certain instances even later, the Ukrainian *hromadas* preserved communal forms dating from the old village commune. Nonetheless, due to the imposition of the corvée at the end of the eighteenth century, relations in the Ukrainian countryside succumbed to a basic change. In the opinion of the author, a discussion of the further fate of the remnants of the rural commune requires separate investigations based on source material.

Wojciech Tygielski — Marchese Luigi Bevilacqua and his diplomatic mission in 1609

In the second half of 1609, Marchese Luigi Bevilacqua, an envoy of Tuscany, carried out a courtesy diplomatic mission, whose intention was to inform European rulers about the death of Grand Duke Ferdinand and the assumption of power by his first-born son, Cosimo II. The route of the six months-long journey led through Modena, Parma, Mantua, Trent, Innsbruck, Munich, Vienna, Cracow and Vilno — the seat of the court of Zygmunt III and his wife, Konstancja, related to the Medici dynasty.

The diary, preserved in the Florentine archive, makes it possible to recreate the course of the visits paid by the envoy at consecutive courts, together with elements of the binding diplomatic ceremonial and, predominantly, the reception he encountered in Vilno on the part of the entourage of the Polish queen, who at the time acted in the name of her husband, engaged in battles waged near Smoleńsk.

The article presents also the envoy himself and his previous extensive diplomatic experiences, within whose context the impression gained by Marchese Bevilacqua during his stay in the Commonwealth and a highly favourable assessment of contacts with representatives of the Polish-Lithuanian elite of power appear to be particularly interesting.

Małgorzata Karpińska — Images of the Romantic *taedium vitae*. Suicide in Polish Lands in 1815–1830

The author discusses social, political and personal motives for suicide and presents the attitude of public opinion to assorted groups of suicide victims. Attention is drawn to the specific ambience of the Romantic epoch, conducive for emulating literary models; the author also takes into consideration the legal and religious aspects of suicide. The source basis is composed predominantly of the press and diaries; greatest space is devoted to an